

יהודה ברנדס*

שילוב תורה וחוכמה

שתי גישות - בין הראי"ה קוזן לרא"ם ליפשיץ¹

פתיחה

שתי דמויות מרכזיות, הראי"ה קוק ורא"ם ליפשיץ, פעלו בראשית המאה העשרים בארץ ישראל והשפיעו באופן משמעותי על גיבוש מערכת החינוך הציונית-דתית ביישוב המתחדש. הראי"ה קוק עלה לארץ בשנת תרס"ד (1904) והתמנה לרבן של יפו והמושבות. מאז עלתו ארצה, היה הראי"ה מעורב בעשייה החינוכית ביישוב: הוא ליווה מקרוב את בית הספר 'תחכמוני' ביפו (ולאחר מכן בתל אביב), פיתח את התלמוד-תורה 'שערי תורה' והקים את הישיבה הגבוהה 'אוצר החיים'. הרב קוק היה מעורב בפעילותן של מסגרות חינוך נוספות ביישוב החדש, ושיא עשייתו בתחום החינוך היה כינון חזון הישיבה המרכזית העולמית ותחילת מימושו בישיבת 'מרכז הרב' בירושלים. הראמ"ל היה ממניחי יסודות הכשרת המורים בארץ. הוא עלה ארצה שש שנים אחרי הראי"ה, בשנת תר"ע (1909); שימש כמורה בסמינר 'עזרה' ובבית המדרש למורים של דוד ילין; השתתף בהקמת הסמינר למורים דתיים 'מזרחי' ועמד בראשו עד פטירתו בשנת תש"ו. הוא כיהן גם כמנהל מחלקת החינוך הדתי של ההנהלה הציונית.

שני האישים חלקו תפיסת עולם משותפת בדבר חשיבות הרחבת גבולות לימוד התורה אל מעבר למתכונת הצרה של הישיבה המסורתית בדורות האחרונים - שהייתה מבוססת רובה ככולה על לימוד התלמוד. תפיסת עולם משותפת זו התייחסה הן להרחבת מקצועות התורה, הן לשילוב לימודים כלליים ('חוכמות חיצוניות').

אולם למרות הדמיון בין שתי הגישות, נבדלו האישים בהבנת אופן השילוב הראוי בין התחומים, מניעיו ומטרותיו. הבדל זה ניכר הן מהצהרותיהם הרעיוניות הישירות, הן

* הרב פרופ' יהודה ברנדס הוא ראש המכללה האקדמית הרצוג

1. המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה בכנס האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך, שהתקיים בשיתוף עם המכללה האקדמית הרצוג (מיסודן של מכללות ליפשיץ והרצוג) בירושלים, ביום כ"ח בסיוון תשע"ט (1.7.2019). תודתי לר' שמואל מרצבך, עורך הלשון, שתרגם תרומה משמעותית לנוסח המתקן של המאמר והוסיף מקורות חשובים, כהנה וכהנה.

מתוכניות הלימודים שהציעו למוסדות הלימוד שעמדו בראשם או שנשמעו להדרכתם. בעיני הראי"ה, הקודש הוא עיקר, והחול טפל לו; החול לגיטימי רק אם הוא נכלל בקודש ואם אינו מאיים על רמת העיסוק בקודש. בעיני ראמ"ל, הקודש והחול הם שני עולמות חשובים ובעלי ערך; יש לגשת אל החול מתוך תודעה של קדושה ולהכילו בתוך עולם הקודש, ואין לראות בו תחרות או איום על עולם הקודש כי אם השלמה והרחבה הכרחיות.

להבדלי הגישה העקרוניים הצטרפו גם שיקולים מעשיים, שהובילו לבסוף להסתייגותו של הראי"ה מלימודי החוכמות הכלליים כפי שנלמדו במוסדות החינוך הציוניים-דתיים, דוגמת בית הספר 'תחכמוני'. הראי"ה אף נמנע מליישם את תוכניות שילוב המקצועות הכלליים בישיבתו – בניגוד לחזונו ולתוכניתו המוקדמת. לעומתו, ראמ"ל נשא ברמה את דגל שילוב המקצועות הכלליים בסמינר למורים ובכל מקום שבו היה שותף להנהגת מערכות חינוך והובלתן. ברבות השנים, הפכו שתי הגישות הללו לשני עמודי התווך של החינוך הדתי-לאומי בארץ. במשך תקופה ארוכה גבר כוחה של אסכולת הראמ"ל ובית המדרש למורים 'מזרחי', אולם בשנים האחרונות התחזק מעמדה של אסכולת הראי"ה ו'מרכז הרב'. כיום, שני הכוחות הללו מתמודדים על השפעה במערכת החינוך הממלכתית-דתית בישראל.

תולדות

הראי"ה נולד בלטביה בשנת תרכ"ה (1865), למד בישיבות ליטא ובראשן ישיבת וולוז'ין, כיהן כרב בעיירות בליטא ולטביה,² ובשנת תרס"ד (1904) נענה להזמנה לעלות לארץ ולכהן כרבן של יפו והמושבות. הראמ"ל נולד בגליציה בשנת (1879), למד באופן פרטי אצל גדולי תורה וחוכמה בעיר לבוב,³ יצר סביבו חוג של חובבי חוכמה וספרות,⁴ ובשנת תר"ע (1909) הוזמן לעלות לירושלים ולשמש כמורה בבית המדרש למורים של חברת 'עזרה'.⁵

2. הראי"ה כיהן כרבה של זיימל (Zeimelis, כיום בצפון ליטא) משנת תרמ"ח (1888), וכרבה של בויסק (Bauska, כיום בלטביה) משנת תרנ"ה (1895) ועד עלייתו לארץ בשנת תרס"ד (1904). ביוגרפיה על הראי"ה שבה מצויה גם ביבליוגרפיה לספרות קודמת ראו אצל א' רוזנק, **הרב קוק**, ירושלים תשס"ו.
3. הראמ"ל נפגע בצעירותו ברגלו, ונותר נכה כל ימיו. לכן לא נשלח ללמוד ב'חדר' או בבית ספר ועיקר לימודו היה על ידי מורים פרטיים בבית הוריו. נמסר שרבו בתורה היה הרב יצחק שמלקיש (1826-1906, רבה של לבוב) וכי את חוכמת ישראל רכש בין היתר מפי שלמה בובר (לבוב, 1827-1906). ראו ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**, כרך ג, תל אביב 1949, עמ' 1275. לשרטוט מפורט של תולדותיו ואישיותו ראו ח' זהר, 'ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל: "נפשי איוותה להקדיש עצמי לעבודת תורה וספרות"', **מים מדליו** 18, 2007, עמ' 43-89.
4. לתיאור החוג בביתו של הראמ"ל בלמברג (לבוב) ראו ד' לאור, **ש"י עגנון**, ירושלים תשס"ח, עמ' 19.
5. זאת, אף שלא הייתה לו השכלה רשמית והגם שחברת 'עזרה' הקפידה להעסיק רק מורים בעלי תעודות רשמיות. לדברי א"י ברור, קרובו, ידידו ושותפו להוראה בסמינר, הראמ"ל נתקבל מפני שכבר

בשנים תרס"ד-תרע"ד (1904-1914) היה הראי"ה מעורב באופן פעיל בהנהגת מוסדות החינוך ביפו ובמושבות. בעיקר, היה מעורב בהקמתו בית הספר 'תחכמוני' ביפו,⁶ ובהשגחה על ניהולו, ובהקמת תלמוד תורה וישיבה בנווה צדק.⁷ בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה ובמהלכה, תר"ע-תרע"ז (1910-1917), לימד הראמ"ל בסמינר למורים של חברת 'עזרה', היה מעורב במלחמת השפות ובהקמתו של הסמינר למורים של דוד ילין בשנת תרע"ג.⁸ הראי"ה והראמ"ל פעלו כל אחד במקומו ובתחומו, ומדי פעם התקיים ביניהם שיח מסוים על שאלות החינוך. הראי"ה הביע את הערכתו לראמ"ל כאיש חינוך, ראה בו מועמד אפשרי לשותפות בניהול בית הספר 'תחכמוני' וסבר כי שוררת ביניהם הסכמה בסיסית על תוכנית לימודים שבה העיקר הוא לימוד תורה ואילו חוכמת ישראל ו"המדעים החמריים" משניים.⁹

היה מוכר כמלומד ידוע בעקבות ספרו על רש"י. ראו מ' הכהן וא"י ברור, **זכרונות אב ובנו**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 444.

6. המוסד הוקם ביפו בשנת תרס"ה על ידי ארגון 'אחוה'; בהמשך עבר המוסד לתל אביב. הראי"ה עודד את הנהלת המוסד ופרס עליו את חסותו, וכך כתב לראשי המזרחי בשנת תרס"ז (**אגרות הראי"ה**, ירושלים תשכ"ב, חלק א, איגרת קמז): "בעיר הקודש יפו כבר נמצא בית ספר אחד, אשר מטרתו מתאימה לחפץ כבודם, והוא בית ספר 'תחכמוני' שחברו בו תורה וחכמה, והשלטת השפה העברית בתור שפת לימודים, והוא נוסד כולו על פי חפץ שלומי אמוני ישראל, באופן שכל יראי ה' והחרדים את דברו יוכלו למצוא בו חפץ, והכל יכנס תחת שם בית ספר מזרחי". בכסלו תר"ע שלח הראי"ה מכתב עידוד ושבחיים למנהלי 'תחכמוני' (ראו שם, איגרת רמג) אך במשך השנים התאכזב מאי-עמידת המוסד בדרישותיו - בעיקר בתחום החינוך התורני. להרחבה בעניין קשרי בית הספר והראי"ה ראו י' אבנרי, 'הרב קוק ופעילותו החינוכית ביפו', **ניב המדרשיה** יח-יט, תשמ"ה-תשמ"ו (זמין לעיון באתר דעת).

7. לתיאור הישיבה בנווה צדק ראו מ' נחמני, 'שעריה נעולים: ישיבת הרב קוק ביפו' (התפרסם באתר שורש, ו' בניסן תשע"ב); הני"ל, 'ישיבת הרב קוק ביפו: חלק שני' (התפרסם באתר שורש, כ"ה בניסן תשע"ב). בספרו של ר' ידידיה ונגרובר על ר' שם טוב גפן, שבין השאר גם לימד מתמטיקה בישיבה זו, יש מידע נוסף רב על הישיבה ואופייה. ראו י' ונגרובר, **רבי שם טוב גפן**, מטולה תשע"ז, עמ' 27-33 במבוא, והפניות לאיגרות בהמשך.

8. הסמינר של דוד ילין הוקם בשנת תרע"ג, בעת מלחמת השפות. ילין פרש מן הסמינר של חברת 'עזרה' שתבעה לייסד את הלימודים, בטכניון שעמד לקום בחיפה, על השפה הגרמנית. על פרשה זו ראו ר' בורשטיין, 'מלחמת השפות ובית המדרש העברי למורים', **הד האולפן החדש** 100, 2013, עמ' 22-34.

9. ראו **אגרות הראי"ה**, חלק ב, איגרת תרמו (מיום ג' בשבט תרע"ד; ההדגשה שלי): "חביבי הרה"ח מר א.מ. ליפשיץ נ"י, שלו' רב'. שמחתי על הצעתו להכנס ב'תחכמוני' אף שאני מסופק אם השעה מוכשרת למנות מנהל בעת שהמוסד עומד להשתנות ולהתבגר לגמנסיה, ועדיין לא נקבעה המטבע. מ"מ כח חשוב ככבודו לעולם יעמד לנס, בע"ה, איזה תפקיד שימלא. עצתי היא שיכתוב כבודו למר וואלף, מנהל הועד באנטווערפן, וכשיבא הדבר כפי הראוי לידי דרישה מצדי, בע"ה הנני עומד הכן לטובתו, שהוא ג"כ טובת המוסד... ברגשי כבוד וברכת אהבה נאמנה, הק' אברהם יצחק ה"ק". ראו גם שם, איגרת תרנה (מיום ח' בשבט תרע"ד; ההדגשות שלי): "ידידי הנכבד הרה"ח הנעלה מר א. מ. ליפשיץ נ"י, שלו' רב. השקפתו הנכבדה ע"ד התכונה הראויה למוסד כ'תחכמוני' בהתבגרו, קרובה היא

במהלך מלחמת העולם הראשונה נאלצו הראי"ה והראמ"ל לעזוב את הארץ. קודם פרוץ המלחמה נסע הראי"ה לוועידת אגודת ישראל בשווייץ, ומשפרצה המלחמה לא יכול היה לשוב ארצה ונשאר בשווייץ,¹⁰ ולאחר מכן כיהן כרב באנגליה עד סוף המלחמה. הראמ"ל גורש מהארץ בשנת תרע"ז והתגורר בברלין עד תום המלחמה; בברלין עסק בכתיבה ובמחקר. שני האישים חזרו ארצה אחרי המלחמה והתיישבו בירושלים. הראי"ה התמנה לכהן כרבה של העיר, הקים את הרבנות הראשית ואת ישיבתו, הישיבה שתוכננה להיות הישיבה המרכזית העולמית.¹¹ הראמ"ל השתתף בהקמת הסמינר למורים 'מזרחי',¹² מוסד לימודים גבוה

להשקפתי. ואני תפילה, שיתן ד' בלב העסקנים, שלא יהיו כ"כ בהולים על המדעים החמריים שיש עליהם אפוטרופסים הרבה, ויראו לבצר לנו בא"י מעמד לתורה וחכמת ישראל בצורה הגונה. יוכל להיות שגם **אנכי אעיר את הועד ע"ד כבודו היקר**, ומ"מ אל יאחר מלכתוב אליהם, ויבליט שאנכי מבקש ממנו שיכתוב ויציע הצעתו לטובת המוסד... אולי יותר טוב שיכתוב להם גרמנית, אמנם מבינים הם גם עברית. והנני חותם בזה בעתרת שלו' וברכת הצלחה, בכבוד ויקר, הק' אברהם יצחק ה"ק". באותו יום כתב הראי"ה איגרת לרי"מ טיקוצ'ינסקי בירושלים שבה תיאר את המתח סביב בית הספר 'תחכמוני' (ראו רוזנק, **הרב קוק**, עמ' 76-77). כעבור כחודש, כתב הראי"ה איגרת מפורטת לזאב יעבץ על ענייני 'תחכמוני' ובה גם סעיף העוסק בראמ"ל: "**מר ליפשיץ, מוחזקני בו שהוא ת"ח מובהק, ומשלמי אמוני ישראל, ולאושר יחשב למוסדנו כשיכנס אליו.** אולם אני מסופק אם כדאי הדבר למנות בכלל כעת עדיין דירקטור, בעוד אשר לא נשתכלל המוסד ע"פ צביונו השלם שהננו מקוים עליו בע"ה. ואולי יותר נאות להעמיד דירקטוריו של מורים אחדים. במובן ידוע יוכל להיות שמקומו של מר ליפשיץ יכירנו בתור ראש החבורה" (**אגרות הראי"ה**, חלק ב, איגרת תרעד; מיום כ"ב באדר תרע"ד. ההדגשה שלי).

10. בעת שהייתי בשווייץ התגורר הראי"ה בסנט גלן, ושם עסק בעיקר בלימוד ובכתיבה אינטנסיבית. בשנת 1916 הוזמן לכהן כרבה של קהילת מחזיקי הדת בלונדון.

11. בביטאון המזרחי, בוורשה, מיום י"ב בטבת תרפ"א, עמ' 6, בחלק שכותרתו "בארץ ישראל, הישוב הישן" מופיעה הידיעה הבאה: "מספר ידוע מחכמי הישיבות המצויינים התאגדו לשם התפתחות בלמודים התלמודיים. למטרה זו יסדו שעורים בבית הראי"ה שיקרא 'מרכז הרב'. השעורים נתנים ע"י הרב בעצמו בכל ערב ונחלקים לענייני 'הלכה' ולענייני 'הרוח'. המחברים מקוים שבמשך הזמן תועיל ההתאגדות הזאת להרבות את היצירה הספרותית התלמודית בחוג בני הישיבות, וגם להכין כוחות הוראה הנחוצים לישוב. הראי"ה מקוה לברוא ע"י ההתאגדות הזאת את הגרעין ליישיבה העולמית' שהוא חושב מכבר ליסד בירושלים". מבחינה רשמית, הוקמה ישיבת 'מרכז הרב' בשנת 1923. על חזרת הראי"ה לירושלים והקמת הישיבה ראו רוזנק, **הרב קוק**, עמ' 218-231. על שנותיה הראשונות של הישיבה והמתח סביב השאלה אימתי יש לתארך את הקמתה ומי הקים אותה ראו ש' גרשוני, 'ראש ישיבת "מרכז הרב" הנעלם', **המעין** (נאב), תשע"א, עמ' 96-104. לקריאה נוספת על 'מרכז הרב' ועל 'הישיבה המרכזית העולמית' ראו: הרב א' וסרמן, **קורא לדגל**, הר ברכה תש"ף, עמ' 236-244; ע' רדזינר, 'משפט והיסטוריה: הרב יצחק אריאלי ויסוד ישיבת מרכז הרב', בתוך: דב שוורץ (עורך), **צינונות דתית: היסטוריה, רעיון, חברה**, כרך ג, רמת גן תשע"ט, עמ' 97-135.

12. בעתון **דאר היום**, מיום 5.1.1920, מדווח על הגעתו של הראמ"ל לירושלים תוך הערכה לתרומתו הצפויה לפעילות התרבותית והציבורית בעיר. סמינר 'מזרחי' נפתח בירושלים בר"ח שבט תר"פ,

לתורה, לחוכמה ולהכשרת מורים. בשנים הללו פעלו אפוא הראי"ה והראמ"ל זה ליד זה, בירושלים, אולם אין בידינו עדות לשיתוף פעולה משמעותי ביניהם.¹³ הראי"ה נפטר בשנת תרצ"ה והראמ"ל בשנת תש"ו. כמו האישים עצמם, כך גם שני המוסדות שהקימו, הלוא הם הסמינר למורים 'מזרחי' וישיבת 'מרכז הרב', לא קיימו שיתוף פעולה וככל הידוע לי אין נמצא עדויות ממשיות על זיקה בין המוסדות – לטוב ולמוטב.¹⁴

בהתחשב בדמיון הרב בין האישים – בהשקפותיהם החינוכיות וביעדים שהציבו לתיקון החינוך בארץ – ואף בין תוכניות הלימודים שהגו למוסדות החדשניים שהקימו, הרי שבנתק זה, בין האישים ובין המוסדות, יש כדי להפתיע. ראוי לבחון אפוא את הסיבה ואת הרקע לנתק, ודומה כי שאלה זו צריכה להבחן מכמה נקודות מבט: נוכח העמדות הרעיוניות

- בניהולו של ר' משה אוסטרובסקי (כתבה של ד"נ ברינקר, בעיתון **המזרחי**, מיום 11.3.1920). ההודעה בעיתון **הארץ** על פתיחת בית המדרש למורים 'מזרחי' התפרסמה ביום 25.1.1920 ונאמר בה כי ביום ד' שעבר, דהיינו ב-21.1.1920, הוא יום ה' בשבט תר"פ נפתח המוסד. הראמ"ל עמד בראשו החל משנת תרפ"א. מודעה על פתיחת בית המדרש למורים 'מזרחי' בתחילת שנת הלימודים תרפ"א, בניהול א"מ ליפשיץ, התפרסמה ב**דאר היום** ב-20.9.1920.
13. בה' בשבט תר"פ, ביום שבו החל הסמינר לפעול, כתב הראי"ה איגרת לזאב יעבץ שבה סיפר לו כי הרצי"ה משמש כמורה בבית הספר למורים מטעם 'נצח ישראל' בפתח תקווה, וכי מנהלו בפועל הוא ב"מ לוי, מכיוון שד"ר אויערבאך, המנהל הקבוע, שוהה בחו"ל. הראי"ה לא השתתף באירוע הפתיחה של הסמינר בירושלים, שהתקיים ביום כ"ד באדר תר"פ, 14.3.1920 (בידיעה בעיתון **המזרחי** נכתב בטעות 15.3) ושבו השתתפו רבים מגדולי ירושלים וחכמיה, וביניהם: ראש ועד הצירים, מנחם אוסישקין; ראש משרד הרבנות, הרב חיים אלישר; ה'חכם באשי' מיפו, הרב ב"צ עוזיאל; הרב פישמן (מיימון); הרב אוסטרובסקי; דוד ילין. ועוד. (עיתון **המזרחי**, 15.4.1920; **דאר היום**, 19.3.1920). בעת חנוכת הבית של בית המדרש למורים, בכ"ט בכסלו תרצ"ג, נשא הרב נאום שבו התמקד ביחסי הקודש והחול ובו הדגיש את החובה להפריד באופן ברור בין התחומים ואת היכולת לחבר ביניהם מתוך הקפדה על הפרדה ברורה (ראו 'חנוכת בית המדרש למורים "מזרחי"', **מאמרי הראיה**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 475-479 וראו להלן בהרחבה). אי אפשר להתעלם מכך שהרב דיבר בשבחם של ר' רפאל גוך, הנדיב שתרם את הבניין, ור' קלמן זאב ויסוצקי, ואף ציטט את אוסישקין וסוקולוב שדיברו לפניו, אך לא הזכיר כלל את מנהל המוסד, הראמ"ל. כשעבר מדברי השבח לשני הגבירים אל ההקשר של המוסד, אמר כך: "אם נעבור מהסיפור האישי למצב ולתוכן של המוסד הזה ולתוכן של הזמן הזה שאנחנו עומדים בו, **נמצא כאן איזה חזון** [!]" (שם). בהמשך דבריו, הדגיש הראי"ה את חובת ההפרדה בין הקודש והחול ועסק בחובת המזיגה הנכונה ביניהם. בבואו לתאר את המזיגה הנכונה, נדרש הראי"ה להרחיק עדותו עד אותו נדיב, ר' רפאל גוך, ולא הזכיר – ולו במילה אחת – את ראש המוסד וסגל מוריו האמורים להיות אמונים על מלאכת המזיגה הזאת:
14. ראו להלן עדות רמ"צ נריה על הזמנת תלמידי ישיבת 'מרכז הרב' על ידי הראמ"ל, ללמוד בסמינר, ועל גישת התלמידים לכך.

והאידיאולוגיות של שני האישים; נוכח ההקשרים החברתיים והציבוריים של כל אחד מהם; ונוכח הנסיבות ההיסטוריות שבהן פעלו.¹⁵

ההשקפה החינוכית המשותפת

הן הראי"ה הן הראמ"ל סברו כי יש לחדש את מערכת החינוך הדתית ברוח הלאומיות המתחדשת ולשנותה.¹⁶ במוקד תפיסתו של הראי"ה עמד הצורך בשינוי דרכי לימוד התורה: חיבור הלכה ואגדה; לימוד תנ"ך ופילוסופיה;¹⁷ טיפוח יצירה ספרותית; והתמודדות עם האתגרים שהציבה ההגות המודרנית, החילונית, בפני עולם התורה.¹⁸ במוקד תפיסתו של הראמ"ל עמדו השילוב בין קודש לחול, ואימוץ כלים פדגוגיים ודידקטיים מודרניים – ללימודים הכלליים וללימוד התורה. שני האישים הציבו את הלשון העברית כלשון הרצויה לחינוך העברי בארץ ישראל.¹⁹ שניהם הניחו את דרך לימוד התורה המסורתית, ב'חדר' ובישיבה, כבסיס החשוב והמרכזי של כל מסגרת לימודית וחינוכית בישראל.²⁰ שניהם מצאו עצמם בתוך, בין החינוך השמרני התורני לבין החינוך הרדיקלי החילוני, והותקפו מימין ומשמאל.

ההבדלים

הראי"ה מעמיד במרכז עולם החינוך את לימוד התורה. הוא דורש שלימוד התורה יהיה רחב אופקים הרבה מעבר למקובל בישיבות בזמנו, בייחוד בישיבות היישוב הישן בירושלים. הוא מדגיש את הצורך בהרחבת המקורות מעבר לתלמוד הבבלי: תנ"ך, ספרות חז"ל בהיקף רחב

15. לתולדות הראמ"ל ליפשיץ והקשר עם הראי"ה ראו ח' זהר, 'הרא"ם ליפשיץ "קברניט" החינוך הדתי-לאומי בראשיתו: מבט על אירועי זמנו ועל יחסיו עם הראי"ה קוק', **מים מדליו** 19-20, 2008/9, עמ' 263-306.
16. על הראי"ה, 'תחכמוני' וישיבת 'עזרת תורה', ראו רוזנק, **הרב קוק**, עמ' 69-80.
17. ראו איגרתו לזאב יעבץ מיום כ"ב באדר תרע"ד: "מובן הדבר שבמחלקה של למודי הרבנות דרוש להכניס חלק גדול של למודי הדעות והאמונות. והנני נוהג כבר מנהג זה ב"ה בישיבתי הקטנה בכמותה, שהנני מגיד שני שיעורים בשבוע לתורת האמונות והדעות, ושלושת שיעורים בעומק הלכה" (**אגרות הראיה**, חלק ב, איגרת תרעד).
18. על משנתו החינוכית של הראי"ה ראו: ח' ליפשיץ, 'החינוך במשנת הרב קוק', בתוך: י' רפאל (עורך), **קובץ הראיה**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 137-153; י' רודיק, 'האידיאל החינוכי של ישיבת "מרכז הרב" והרקע לגיבושו', **עלון שבות: בוגרים** 7, שיעור 16.
19. ראו במאמרי הראמ"ל, 'לשאלת החינוך המזרחי', **כתבים: ג**, ירושלים תשי"ז, עמ' קא-קכו [= **התור**, כד באדר ב תרפ"ז]; שם, 'לשאלת התכנית', עמ' קכ-קכג [= **הרצאה בוועידת מורי המזרחי**, תשרי תרפ"ז].
20. מאמרו של הראמ"ל, 'החדר' (**כתבים: א**, ירושלים תשי"ז, עמ' שה-שסו) הוא מאמר מכוון בתפיסתו. הראמ"ל מתאר שם את הטוב והרואי-לאימוץ מן ה'חדר' הישן ואת הראוי לתיקון בחינוך החדש.

(משנה, מדרשים, ותלמוד ירושלמי) ובעיקר הוא תובע את הרחבת העיסוק באגדה, בענייני אמונות ודעות, ואת השילוב שבין הלכה לאגדה. לדעתו, יש צורך גם בלימודים כלליים, לימודי חול, אולם הללו נדרשים בעיקר לשם סיוע ללימוד התורה. כגון: לימוד אסטרונומיה כעזר ללימוד הלכות קידוש החודש; אנטומיה וזואולוגיה כעזר ללימוד מסכת חולין וענייני שחיטה וטרפות. הראי"ה רואה ערך גם בלימודי שפה ומקצועות חול אך רק ככלי למציאת פרנסה בכבוד למי שלא ימשיכו בתוך עולם התורה.²¹

לעומת זאת, הראמ"ל מתייחס אל הלימודים הכלליים כבעלי ערך עצמי. הוא רואה בהשכלה חשיבות לעצמה, ולא רק כלי עזר ללימודים התורניים או כאמצעי למקצוע ופרנסה. בעיניו, העיסוק בלימודי החול אינו ניגוד לקודש אלא דרישה לאדם מישראל לכלול את עולם החולין, המדע והדעת, כחלק מעולמו הרוחני והדתי. בלשונו – דעת התורה ודעת החיים:²²

שאלת השאלות בחינוך היא לנו: שאלת התהום, שבין תורה ובין תרבות אירופית, ושאלת הגשרים שיעברונו בשלום מעל לתהום זו... התשובה מצד השקפת העולם אינה צריכה לפנינו: התורה שאותה נלמד את הבנים ואת הבנות היא תורת אלהים, והעולם עולמו של אלהים. אין כאן ניגודים, אלא בתפיסתם של מפרשי העולם והתורה... אנו לא נוכל להסכים שיש כאן ניגודים, אין עולם אלא אחד, אין תורה

21. ארי שבט חקר בהרחבה את הנושא בעולמו של הראי"ה. ראו א"י שבט, "חכמת ישראל בקדושתה": חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי-מדעי אמתי, **טללי אורות** יג, תשס"ז, עמ' 309-340; הנ"ל, 'מבחינים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי', **טללי אורות** יד, תשס"ח, עמ' 243-271; הנ"ל, "אין לנו לירא מביקורת": הלימוד המדעי של הרב "הנזיר" ויחסו של הרב קוק, **צהר** לא, תשס"ח, עמ' 99-114; הנ"ל, 'קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כדגם ליחסו למחקר תורני ביקורתי', **צהר** לה, תשס"ט, עמ' 59-66; הנ"ל, 'החלטתו של הרב קוק לצמצם את חזונו ללימוד מחקר מדעי בישיבת מרכז הרב', **טללי אורות** טו, תשס"ט, עמ' 149-174. ראו גם **אגרות הראי"ה**, חלק ב, איגרת תרעד (לקמן עמ' 9). שפרה מישלוב הצביעה על כך שהראי"ה עבר מגישה עקרונית פתוחה לפרקטיקה שמרנית יותר ואילו בנו הרצי"ה – אף שהדגיש פחות את השילוב בהתבטאויותיו ההגותיות – נקט גישה פרקטית יותר כשהבין שאפשר לקיים לימודי חול בלא לפגוע בערכי הקודש (ש' מישלוב, 'מה בין הראי"ה קוק לבנו הרצי"ה קוק ביחס ללימודי חול?', **שאנן** כ, תשע"ה, עמ' 359-370). סמדר שרלו סבורה שהגותו של הראי"ה בנושא היחס בין הקודש לחול אומנם השפיעה על בניית יחס חיובי אל תחומי החולין בקרב הציבור הדתי, אולם היא התגלתה כחבר פיפיות. לדבריה, ההגות האידיאליסטית והאחדותית, המיוסדת על פנימיות התורה, חנקה את ערכי החול שהיא ניסתה לקרב ולחבק. הטוטליות של התביעה לקדש את הכול – התגלתה כבלתי ניתנת ליישום וגררה תסכולים ואכזבות, עד כדי נסיגה כמעט מוחלטת. ייתכן שכך אירע גם ליוזמותיו של הראי"ה בתחום החינוך, ומכאן הסבר נוסף לנסיגתו ממעורבות בתחום זה. ראו ס' שרלו, **צדיק יסוד**

22. ליפשיץ, 'לשאלת החינוך המזרחי'; י' הדני, "בכל דרכיך דעהו": על המשנה החינוכית של מייסדי המכללה, **מים מדליו** 18, 2007, עמ' 91-106.

אלא אחת... כל החושש מפני ידיעת העולם מתוך חשש סתירה, אנו חוששים לתומת אמונתו. מתוך נקודת עמדה זו, תוכל להיות התשובה על שאלת החנוך רק אחת: בית הספר צריך לתת דעת התורה ודעת העולם צמודות. תפקידם של המורים להפוך את כל הלימודים לתורה. "איזוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויים בה: בכל דרכיך דעהו"²³. ילמד המורה מתוך ההכרה שאין הוא יוצא מרשותה של התורה אף בעמדו בגבול העולם ומדע העולם.²⁴ כי כל העולם הוא רשות אחת. "לה' הארץ ומלואה" ואי אפשר כלל לאדם לצאת מרשות חי העולמים. כך יוכלו כל הלימודים להיות תורה, בידי המורה.²⁵

בכל דרכיך דעהו. זהו יסוד לשיטה חדשה בחנוך, כל התרבות והתורה ברוח אחת, ברוח של תורה. כל לימוד יכול להיות תורה, ותורה עצמה יכולה להיות לא תורה, אם אין מלמדים אותה לשם תורה. שאיפתנו היא שכל הלימודים ילמדו ברוח התורה, והתורה ברוח התורה. התורה לא בתור לימוד, ולא בתור מקור ללשון. אסור שיהיה קרע בין קודש וחול, כי מן הקרע סובל הקודש. יש מי שרוצה שלקודש יהיה טיפוס אחר של מורה, וטיפוס אחר של לימוד. כך מכניסים קרע לתוך הנפש. צריך להתרחק משתי מיתודות. האידיאל הוא: מורה אחד ומיתודא אחת לכל הלימודים, חשובה כאן יראת שמים של המורה, וללימודים הכלליים ביחוד.²⁶

בניגוד לשיטתו של הראמ"ל, המבקש למזג לחלוטין את לימודי הקודש עם החול, הראי"ה מדגיש את הצורך לבדל ביניהם. על אף תפיסתו של הראי"ה, המקדשת את כל המציאות, הוא סבור שבעולם המעשה אין לטשטש את ההבדלים. את נאומו בטקס חנוכת בית המדרש למורים הקדיש הראי"ה לנושא זה, ומסתבר מאוד שביקש להביע בכך את ביקורתו על גישת הראמ"ל:

יש הלכה אחת הבנויה בעיקרה על הרעיון, שכל ישראל צריכים להיות מרושמים מזה שבעולם החיים ישנם שני סוגים: הקודש והחול. החיים בכללותם אינם מתקיימים באומה כי אם דוקא באופן ששני היסודות הללו יתמלאו ויהיו בריאים ומשמשים לתקומתה של האומה. כשם שהאדם עושה את עבודתו בשתי ידים, ככה גם החיים הם בשתי ידים.

23. גם הראי"ה השתמש במקור זה בסגנון דומה, בפרק 'בכל דרכיך דעהו' שבספרו **מוסר אביך** (ירושלים תשל"א).

24. א"י ברור מעיד שראמ"ל סבר כי המורה התורני יכול ללמד גם את כל מקצועות החול. לדעתו, גישה זו פגעה באיכות הלימודים הללו ורמתם של בוגרי הסמינר בהם לא הייתה גבוהה (ברור, **זכרונות אב ובנו**, עמ' 445).

25. ליפשיץ, 'לשאלת החינוך המזרחי', עמ' קא-קכה.

26. הנ"ל, 'לשאלת התכנית', עמ' קכו-קלב.

עלינו לדעת שכשם שאנחנו צריכים להשתמש ברכוש של הקודש וגם ברכוש של החול, כך אנו מחויבים לשמור שתהיה הבדלה בין הקודש ובין החול... אנחנו יודעים איך לעשות רתוקות, איך לחבר את השמים ואת הארץ, ודוקא ע"י חוש ההבדלה. הקודש הוא קודש בתכלית השלמות... ואנחנו מבדילים, שלעולם לא יבואו זהרורים של חול ויטשטשו את העשירות של הקודש... ודוקא ע"י השמירה הזאת נותן הקודש חיים וגם מקום לחול ולמערכות החול.²⁷

אחרי שפירט את רעיון ההבדלה, הפנה הראי"ה דבריו אל הסמינר:

גם במוסד הזה ישנה מזיגה בין קודש וחול. לומדים כאן תורה־שבכתב ותורה־שבעל־פה, ולומדים חלק מהמדעים שנדרשים לעולם, לחיים בצורה של חול. אבל לא נשכח... אנחנו צריכים לדעת, שאם לא נהיה זהירים, אז יש לפעמים שזרעוני חול רוצים לעשות מכל הקודש חול.²⁸ יעזור השם שהמזיגה הזאת תתקיים באופן הנעלה ביותר בבית הזה.²⁹

תוכניות הלימודים

שני האישים עסקו בחיבור תוכניות לימודים ובהערכתן, הן למוסדות שעמדו בראשם, הן למוסדות שהיו תחת השגחתם או שנועצו בהם וראו בהם מדריכים ומורי דרך. תוכנית הלימודים של ישיבת 'מרכז הרב' נכתבה על ידי תלמידו הגדול של הראי"ה, ר' דוד הכהן, 'הנזיר', ואומצה על ידי הראי"ה. התוכנית כללה בעיקר לימודים תורניים, ומעט לימודי חול הנדרשים לצורך הלימודים התורניים. תוכנית הלימודים של סמינר 'מזרחי' הייתה שונה לחלוטין וניתן בה מקום נרחב ללימודים כלליים לצד לימודי הקודש.

27. הראי"ה קוק, 'חנוכת בית המדרש למורים "מזרחי"', עמ' 478-479.

28. א"י שבט ('החלטתו של הרב קוק', עמ' 13, הערה 113) ציין את ההקפדה על הפרדת החול מהקודש הנהוגה בקרב תלמידי הראי"ה וממשיכי דרכו.

29. הראי"ה קוק, 'חנוכת בית המדרש למורים "מזרחי"', עמ' 479. ההבחנה בין הראי"ה לראמ"ל דומה במידה מרובה להבחנה שהציעה שפרה מישלוב בין הראי"ה לרש"ר הירש. ראו ש' מישלוב, 'היחס לחכמות כלליות: בין רש"ר הירש לרב קוק', **הגות בחינוך היהודי** ה', 2008, עמ' 209-242. עוד על המורכבות ביחסו של הראי"ה לרש"ר הירש ראו הרב א' וסרמן, 'קליפת הקינמון': על יחסו של הרב קוק לשיטת רש"ר הירש ביחס לקבלה ולארץ ישראל, **אסיף ג**, תשע"ו, עמ' 837-856. בעמ' 838 דן הרב וסרמן בהשפעת הגישה ההירשיאנית ותלמידיו על בתי הספר שפעלו בהדרכת הראי"ה בפתח תקווה וביפו.

תוכנית הלימודים שהציע 'הנזיר' לשיבה³⁰ כללה עשר חטיבות: (א) תנ"ך; (ב) מדרשי הלכה; (ג) מבוא המשנה והתלמוד; (ד) סדר הדורות ותולדותיהם; (ה) מבוא המדרשים האגדיים; (ו) תלמוד, ש"ס; (ז) פוסקים; (ח) שימוש מדעי הטבע לתלמוד; (ט) חכמת האלקות; (י) החכמה הפנימית העברית. סעיפים ו, ט ו-י כוללים סעיפי משנה רבים ומפורטים, ומובן כי אלו – לימוד גמרא ולימוד הגות ופילוסופיה יהודית – היו שני התחומים העיקריים של תוכנית הלימוד.

תוכנית הלימודים שהפעיל הראמ"ל בשנה הראשונה של הסמינר מופיעה, בין היתר, בידיעה עיתונאית המדווחת על הקמת המוסד: תלמוד והלכות – 12 שעות בשבוע; תנ"ך – 5 שעות בשבוע; עברית – 5 שעות בשבוע; דברי ימי ישראל – 2 שעות בשבוע; ספרות ימי הביניים – שעה. "הלימודים הכלליים: דברי ימי העמים, חשבון, פסיקה, שירה, ציור והתעמלות. למודי הטבע וכתבת הארץ יתחילו להינתן בשנה השנייה".³¹

אומנם אין להשוות בין תוכנית לימודים של ישיבה לבין תוכנית של סמינר למורים, ובכל זאת מן התוכניות ניכר השוני בין אופי המוסדות – ואף, ועיקר, ההבדל בין האישים העומדים בראשם ומובילים אותם. בעוד אצל הראמ"ל החול הוא תחום בעל מעמד לעצמו, הרי שאצל הראי"ה, החול משני לקודש ומתבטל כלפיו, מבחינה כמותית ומבחינה מהותית, ואין לומדים אלא את המדעים המשרתים את לימוד התורה.

כבר בשנת תרע"ד שלח הראי"ה לזאב יעבץ איגרת על דבר הצורך להקים סמינר למורים ולמורות בארץ ישראל. גם שם התייחס בקצרה לתוכנית הלימודים המיועדת:

ע"ד חיבור פרוגרמה אני מוכרח לקיים את המדה "על מה שלא שמע אומר לא שמעתי", כי אינני מומחה לפדגוגיה בכלל, וללמודי החול שבמוסד בפרט. אני יכול רק להגיד את דעתי הכללית, שהננו צריכים לעשות את התורה עיקר ויתר המדעים טפלים לה, ובמדעים עצמם דעתי, ג"כ לבכר את כל המתיחש לחכמת ישראל על שארי המדעים. וע"פ יסוד זה אקוה בע"ה להגיה את הפרוגרמה שתתחבר ע"פ המועצה הפדגוגית שלנו, שראוי לדעתי שישתתפו בה ג"כ מועצה של בחירי המורים שלנו.

ע"ד החלקים היסודיים של הלמודים. לדעתי, יותר נכון לסכמם בלמודי המסחר, למודי הפדגוגיה, ולמודי הרבנות, ולהשמיט את למודי עבודת האדמה, מובן הדבר, שהבוטניקה והזואולוגיה יהיו נלמדות כענפים מדעיים במדה הראויה לבית ספר ממדרגה חשובה. אבל ללמוד עבודת האדמה בתור מטרה להעשות אגרונומים, זהו

30. נכתבה בירושלים בחנוכה תרפ"ב. נדפסה לראשונה בקובץ 'נזיר אחיו' (ירושלים תשל"ז), ולאחרונה אצל הרב ש"י כהן, **משנת הנזיר**, ירושלים תשס"ה, עמ' כג-כה.

31. **הארץ**, 25.1.1920, עמ' 3.

כפי המצב שלנו בארץ כ"מכניס תבן לעפרים". ישנם מתחנכים למדע זה הרבה יותר מן הדרישה לפי מדת ישובנו הצעיר כעת. מובן הדבר שבמחלקה של למודי הרבנות דרוש להכניס חלק גדול של למודי הדעות והאמונות. והנני נוהג כבר מנהג זה ב"ה בישיבתי הקטנה בכמותה, שהנני מגיד שני שיעורים בשבוע לתורת האמונות והדעות, ושלושת שיעורים בעומק הלכה.³²

הראי"ה משווה בין הלימודים בישיבתו לבין ציפיותיו מהסמינר למורים שהוא מבקש מן 'המזרחי' להקים. בדבריו, מושם הדגש על לימודי הקודש (שאותם הוא מכנה 'לימודי רבנות');³³ ובמסגרת זו יש ללמוד בהרחבה אמונות דעות. בלימודי החול, יש להעדיף מה ששייך לחוכמת ישראל. המקצועות החשובים בעיניו הם: מסחר, כנראה בשל החשיבות שהוא מייחס לתחום הזה לחיי הכלכלה של הארץ הנבנית;³⁴ ופדגוגיה, הנצרכת באופן טבעי למורים. הוא מכיר גם בצורך שבלמודי המדעים האחרים, ולפיכך בוטניקה וזואולוגיה יילמדו ברמה הולמת לבית ספר אך לא מעבר לכך. לדעתו, לימודי חקלאות מיותרים במסגרת הסמינר, מכיוון שיש די והותר הכשרה חקלאית מקצועית בארץ.

ההקשר התרבותי והחברתי

אף שהשכיל לרקום קשרים עם המנהיגים הרעיוניים והמעשיים של הציונות החילונית בארץ (דוגמת אז"ר, י"ח ברנר, ש"י עגנון ורבים אחרים) והתפלמס עם קנאי היישוב הישן בירושלים, היה הראי"ה נטוע עמוק בתוך עולם התורה ומצוי בקשרים הדוקים עם גדולי עולם התורה הישיבתי בארץ ובעולם. חמיו האדר"ת ורבו הנצי"ב מוולוז'ין, ה'חפץ חיים' ור' חיים עוזר גרודז'ינסקי, ובעל ה'לשם', הוא המקובל ר' שלמה אלישיב - כל אלה היו

32. **אגרות הראי"ה**, חלק ב, איגרת תרעד. ראו לעיל הערות 9, 16, 19.

33. הראי"ה התנגד להקמת סמינר לרבנים בארץ, בעקבות ההתנגדות החרדית. ייתכן שסבר שהסמינר למורים ישמש גם כסמינר לרבנים ולא יסבול מהחרמה חרדית. אכן, למרות הביקורת על ריבוי הלימודים הכלליים בסמינר לרבנים, כבר ביפו ניסה הראי"ה להקים ישיבה בעלת אופקים רחבים יותר: למדו בה גם מחשבת ישראל והיסטוריה (על פי ספר דורות הראשונים של רי"א הלוי), צרפתית וגרמנית. היא ישיבת שערי תורה שהתקיימה בשנים 1908-1913. לאחר מכן, בשנות העשרים בירושלים, נשקלה אפשרות של שיתוף פעולה בין ישיבת 'מרכז הרב' לישיבה אוניברסיטה אך הדבר לא יצא לפועל. על עניין ההתנגדות לסמינר לרבנים ראו: הרב מ' ברויאר, 'בין סמינר לישיבה', **המעין** (להד), תשנ"ה, עמ' 20-22; א' ידידיה, **ביקורת מבוקרת: אלטרנטיבות אורתודוקסיות למדע היהדות: 1873-1956**, ירושלים 2013, עמ' 280-283. על הישיבה ביפו ראו: נחמני, 'שעריה נעולים'; הנ"ל, 'ישיבת הרב קוק'. על פרשת 'ישיבה אוניברסיטה' ראו נ' אופיר, 'הצעת שיתוף הפעולה בין ישיבות מרכז הרב ור' יצחק אלחנן', **טללי אורות** טו, תשס"ט, עמ' 185-204.

34. הראי"ה החשיב מאוד את תפקידו של המסחר, בייחוד הייצוא של תוצרת חקלאית, לכלכלת הארץ. ראו לדוגמה **אגרות הראי"ה**, חלק א, איגרות קעז, קפט.

דמויות המופת שמהן למד, עימן התכתב ואליהן ראה עצמו מחויב לתת דין וחשבון על מעשיו והישגיו, בלימוד, בהגות ובעשייה הציבורית. הראי"ה היה ביקורתי כלפי 'המזרחי', שמר על קשרים הדוקים גם עם 'אגודת ישראל', ושאף להקים את תנועת 'דגל ירושלים' שאמורה הייתה לשאת-ברמה דגל של תורה וקדושה ש'המזרחי' לא השכיל להניף - בעיני הראי"ה. ישיבת 'מרכז הרב' שהקים הראי"ה בירושלים אמורה הייתה לשמש ישיבת הדגל בארץ ישראל ובעולם היהודי כולו: 'הישיבה המרכזית העולמית'. ממנה אמורים היו לצמוח גם המורים לבניין החינוך בישוב הארצישראלי.³⁵

שורשיו של הראמ"ל היו נטועים-פחות בבית המדרש הישן ובישיבות, ונופו נטה אל מעבר לתחומים אלה. הוא היה חלק מן החברה התורנית-משכילית בגליציה ולאחר מכן בארץ. בעוד הראי"ה שימש כל ימיו בתפקידים רבניים בלבד, הראמ"ל מילא תפקידים בתחום החינוך והתרבות, גם במסגרות שאינן דתיות מובהקות; הוא היה מוכר בגליציה בחוג הסופרים שהתקבצו בביתו; וגם בירושלים שימש כחבר ועד הלשון וכחבר בוועדים נוספים של חינוך ותרבות כלל-ישראליים (מעבר לתפקידים שמילא במערכת החינוך הדתית-לאומית). האישים שעימם התכתב, ברעיון או בפועל-ממש, היו שייכים לעולם ההנהגה הציבורית, הספרות והמחקר, ופחות - לחוגים תורניים ישיבתיים מובהקים. הראמ"ל היה איש תנועת 'המזרחי' באופן מובהק, והסמינר שבראשו עמד היה מוסד הלימודים הגבוה של 'המזרחי' בארץ ישראל. ההבדלים בין שני האישים התקיימו אפוא לא רק בהנחות היסוד האידאולוגיות, אלא גם באורחות החיים, בתפקידים ובקשרים הבינ-אישיים, החברתיים והפוליטיים.³⁶

הנסיבות ההיסטוריות

עוד בתקופת יפו גילה הראי"ה כי החזון ההרמוני - של שילוב תורה וחוכמה, תורה וציונות, מסורת ומודרנה - אינו בר-מימוש בנסיבות הקיימות בארץ ישראל. קנאי ירושלים התקיפו את הראי"ה על היותו מודרני מדי; ואילו החברה הציונית הכללית סברה כי הוא 'חרדי' מדי. ניסיונותיו לייצר דגמים של שילוב - הן במושבות (בהקשר של יישוב הארץ), הן במוסדות החינוך - נתקלו בהתנגדות מכאן ומכאן ולא הצליחו להגשים את תקוותיו במלואן. פולמוסי

35. ראו בהרחבה בספרו של הרב א' וסרמן, **קורא לדגל**.

36. ד' שוורץ מציג את הראי"ה כאפוזיציה ל'מזרחי' אף שהלה נחשב להוגה הדעות העיקרי שלה (ראו ד' שוורץ, **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, תל אביב תשס"ג, עמ' 40-47; הנ"ל, 'התמודדות עם האסתטיקה והאישיות האסתטית בכתביו של אליעזר מאיר (רא"מ) ליפשיץ', בתוך: הנ"ל [עורך], **ציונות דתית: היסטוריה, רעיון, חברה**, כרך ג, רמת גן, תשע"ט, עמ' 67-96; ומאמרים קודמים שנזכרו שם). הראמ"ל היה חבר בתנועת 'המזרחי' וממנהיגיה בארץ. על המתחים בין 'המזרחי' והראי"ה ראו י' אבנרי, 'הרב אברהם יצחק הכהן קוק וזיקתו המעשית לציונות הדתית', בתוך: ד' שוורץ וא' שגיא (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: א, רמת גן תשס"ג**, עמ' 41-77.

השמיטה והכשרות המאבקים על שמירת השבת והמצוות בהתיישבות החדשה הנחילו לראי"ה לא מעט אכזבות ותסכולים.³⁷ בהגיעו לפרק הנהגה השני שלו ברבנות בארץ ישראל, בתקופת ירושלים, היה הרב מודע יותר לקשיים העומדים נכחו ונאלץ לוותר על חלק מן האידיאות שלו,³⁸ כדי לאפשר קיום בשלום כמידת האפשר – עם קנאי ירושלים מחד גיסא, ועם היישוב החילוני מאידך גיסא.³⁹ גם בנוגע לישיבה שהקים בירושלים נראה שהראי"ה נטה לוותר על חלק מן החידושים שביקש להנהיג בה בתחילה; עם הזמן, תוכנית הלימודים של הישיבה דמתה יותר לתוכניות הלימוד הישיבתיות שהיו מקובלות בעת ההיא.⁴⁰ הראמ"ל נע במסלול שונה. הוא הגיע ארצה כדי ללמד במוסד הכשרת מורים כללי שנוהל על ידי הנהגה מערב-אירופית; הוא הצטרף לדוד ילין במלחמת השפות ובהקמת הסמינר העברי, ולאחר מכן הקים את הסמינר למורים דתיים. אף זאת: הראמ"ל ספג ביקורת על כך שרמת הלימודים הכלליים בסמינר אינה מספקת, כאשר הבסיס להשוואה היה הסמינר למורים של דוד ילין, מצד אחד, והאוניברסיטה העברית, מצד שני.⁴¹ אף שבין המורים בסמינר היו מגדולי החכמים והחוקרים בירושלים, הרי שגם הם, וגם התלמידים, ראו באוניברסיטה מוסד ברמה אקדמית גבוהה יותר. במקביל, נדרש הראמ"ל להתמודד עם ביקורת מצד העולם התורני על הרמה הנמוכה של לימודי הקודש בסמינר. ייחודו של הסמינר היה יכולתו לשלב בין העולמות – בין תורה, אקדמיה והכשרה פדגוגית – ולפיכך הדגיש הראמ"ל את חשיבות השילוב והאיזון בין העולמות הללו בהכשרת המורים, ובאופיו של הסמינר והחינוך הדתי בכלל.

הווייתור

כיוון שכמעט אין זה מן אפשר שתוכנית חינוכית תשיג את כל יעדיה בשלמותם – בייחוד כשמדובר בתוכנית חדשנית ומהפכנית שהציבור הרחב מתקשה לעכל – הן הראי"ה הן הראמ"ל נאלצו לוותר על הגשמת חלקים מן החלום השלם. הבחירה במה להיאחז – בכל

37. בעניין זה ראו גילויים חדשים על מאבקי של הרב קוק בגילויי החילוניות הציונית, בספרם של הרב א' וסרמן והרב א' הנקין הי"ד, **להכות שורש**, רמת גן תשע"ב.

38. לדעת א' ידידיה, אי-ההצלחה להגשים את התוכנית המלאה של הישיבה המרכזית העולמית נבעה גם מסיבות כלכליות. על אודות ישיבת 'מרכז הרב', החזון והמעשה, ראו ידידיה, **ביקורת מבוקרת**, עמ' 305-321. על אי-ההצלחה של תנועת 'דגל ירושלים' ראו הרב וסרמן, **קורא לדגל**, בתמצית, בחתימת הספר, עמ' 307-308.

39. על מאבקי של הראי"ה בתקופת יפו, מעלייתו לארץ ועד מלחמת העולם הראשונה, ראו י' אבנרי, 'הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו: תרס"ד-תרע"ד (1904-1914)', **קתדרה** 37, תשמ"ו, עמ' 49-82.

40. על השינויים בתוכנית הישיבה ראו שבט, 'החלטתו של הרב קוק'.

41. ברור, **זכרונות אב ובנו**, עמ' 445.

מחיר – ועל מה לוותר מעידה מה נחשב לליבה העקרונית בעיני כל אחד מהם. הראי"ה ויתר על לימודי החוכמות החיצוניות, אך לא ויתר על הלימוד בשפה העברית, על הרחבת תחומי לימוד התורה מעבר לעיון התלמוד, ועל הניסיון לשוות אופי שונה במקצת גם לדרך לימוד התלמוד.⁴² הראמ"ל ויתר על התקווה להגיע לרמת לימודים תורנית גבוהה בקרב תלמידי הסמינר, אך לא ויתר על העברית, על הלימודים הכלליים, ועל הקניית כלים דידיקטיים חדשניים בהוראת הגמרא ושאר מקצועות הקודש. מכאן יש ללמוד כי הראי"ה ייחס משקל רב יותר ללימודים התורניים המסורתיים, הן בתחומי הדעת הן בדרכי הלימוד, ואילו הראמ"ל ייחס משקל רב יותר לשילוב החול עם הקודש – הן בתחומי הדעת, הן בהקניית כלי למידה מודרניים גם בתחום הקודש.

התחרות בין המוסדות

במרחב הצפוף של מוסדות חינוך לצעירים בירושלים, בחברה הדתית שאינה חרדית, התקיימה תחרות עזה בין המוסדות. ישיבתו של הראי"ה, הסמינר למורים של הראמ"ל, ואף האוניברסיטה העברית התחרו על ליבם של הצעירים הדתיים חפצי התורה ושוחרי ההשכלה. למעשה, גם בתחום הכשרת המורים לא הייתה בלעדיות לסמינר אף שזה היה עיקר ייעודו: כבר בראשית דרכה של ישיבת 'מרכז הרב' נאמר שמגמתה היא להכשיר מורים ליישוב המתחדש; וגם האוניברסיטה העברית התעניינה בהכשרת מורים. הראי"ה אומנם נאם בעת הקמת האוניברסיטה וברך עליה, וגם עודד את הראמ"ל, את הסמינר ואת תלמידיו; אך יש לזכור שגדולתו של הראי"ה הייתה בין היתר גם ביכולתו להשיב אהבה וכבוד לרודפיו ושונאיו הגדולים – ועל אחת כמה וכמה למי שהיו ידידיו או מן הקרובים אליו, גם אם שררה ביניהם מחלוקת עקרונית מסוימת. אכן, מעדויותיהם של תלמידי הישיבה אפשר למצוא עקבות למתח בין המוסדות ולתחרות על לב התלמידים.

בסיפורו של הרב מ"צ נריה על אודות לימודיו בסמינר יש משום דוגמה נאה ליחסם של בני ישיבת 'מרכז הרב' אל הסמינר; מן הסתם, דברי הרב נריה משקפים גם את השקפתו של ראש הישיבה, הלוא הוא הראי"ה. הרב נריה נרשם ללימודים בסמינר כדי להשיג תעודת הוראה, דבר שאמור היה להקנות לו מידה מסוימת של ביטחון כלכלי. הוא ראה בלימודים בסמינר הכרח שאין בו תועלת רבה, המשיך להקדיש את זמנו העיקרי ללימודים בישיבה, וזלזל בלימודי האנגלית והמתמטיקה שנדרש להם. גם בהגיעו לבחינות הסיום בסמינר, הצליח כנראה הרב נריה להשיג פטור מרבים מן המבחנים ולבסוף נדרש למספר מצומצם

42. על אף חזונו של הראי"ה כי בישיבה המרכזית העולמית ילמדו גם מחקר ומדע, הוא נסוג לבסוף מביצוע תוכנית זו, והתמקד בחידוש של 'תורת ארץ ישראל': לימוד תנ"ך ואמונה, ולימוד בשפה העברית. ארי שבט ניתח בהרחבה את הסיבות לנסיגתו של הרב מלימודים מדעיים בישיבה. ראו שבט, 'החלטתו של הרב קוק'.

של מבחנים – בעיקר במקצועות היהדות.⁴³ לימים, כשהקים את ישיבת בני עקיבא הראשונה בכפר הרא"ה, לא הסכים הרב נריה שילמדו בה לימודי חול; רק לאחר שנים לא מעטות, כנע לדרישות התלמידים ובעיקר לדרישות ההורים. נראה שבכך משקף הרב נריה את דרכו של מי שראה כמורו הגדול, הראי"ה, ולא את דרכו של הראמ"ל והסמינר למורים שבו רכש – מבחינה פורמלית – את השכלתו הפדגוגית. גישתו של הרב נריה אופיינית ליחסם של רבים מתלמידי הישיבות שלמדו בסמינר ולאחר מכן במכללות האקדמיות לחינוך עד עצם היום הזה.

בדורות הבאים

ראינו כי כבר מראשית מעורבותו של הראי"ה בחינוך הדתי בארץ ישראל, הוא דרש להגדיל את נתח לימודי הקודש ולצמצם את לימודי החול. כך נהג כבר במוסד הראשון שהיה נתון להשגחתו, בית הספר 'תחכמוני', ועדויות נוספות לגישתו זו מצויות כאמור בכתביו גם ביחס למוסדות חינוך אחרים. אולם בניגוד לשיטתו, הלכה והתפתחה בארץ הגישה המשלבת לימודי חול בהיקף משמעותי – גישה הקרובה יותר לרוחו של הראמ"ל.⁴⁴ ישיבת אלומה, מיסודה של 'אלמה' (אגודה למדעי היהדות) נחשבת לישיבה התיכונית הראשונה שהוקמה בארץ ישראל ולדגם שעל פיו הוקמו כל הישיבות התיכוניות שבאו אחריה. הישיבה הוקמה בירושלים רק אחרי פטירתו של הראי"ה, בשנת תרצ"ו.⁴⁴ מקימיה, ר' בנימין

43. משה צבי מנקין היה תלמיד בישיבת 'מרכז הרב' ופעיל ב'בני עקיבא'. נריה (ככינויו אז) נרשם ללימודים בסמינר והצדיק זאת ברצונו שלא להיות תלוי בתנועה מבחינה כלכלית. הוא מעיד על כך שבתמוז תרצ"ה פנה מנהל הסמינר הראמ"ל לכמה מתלמידי מרכז הרב והציע להם ללמוד בסמינר במסלול דו-שנתי מקוצר לקראת קבלת תעודת הוראה: "מחורף תרצ"ו הייתי תלמיד הסמינר, אך לא הקדשתי זמן רב ללימודים. (יכולתי ללמוד אז אנגלית כהלכה, המורה לאנגלית מר במברגר נדהם לגלות שאינני יודע אפילו מה זה to put). הסמינר תרם ידע, אך לא היתה אוירה של אידיאליזם וייעוד חינוכי. מר אנוך היה מורה מצוין לחינוך ונוצר ביננו קשר אישי מיוחד. הפדגוגיה שלו הוסיפה לי הרבה בעבודתי בבני עקיבא. שם השקעתי את עיקר המחשבה. את קשרי עם הישיבה לא ניתקתי. חוץ ממסכת בכורות שלמדו בסמינר המשכתי לבוא לישיבה. ללמוד ולעיין בספרי ראשונים ואחרונים, במיוחד בשעות הערב" (צלה בר-אלי, **שחר אורו**, ירושלים תשס"ב, עמ' 340). בעמ' 341 מופיע צילום של אישור שניתן לו, המורה כי עליו להיבחן רק בבחינות גמר בחיבור עברי, תלמוד, פדגוגיה, היסטוריה וכתובים. סיפור זה הוא אב-טיפוס ליחסם של בני הישיבות אל הסמינר ולימודי התעודה גם במכללה עד עצם היום הזה. כאמור, הרב נריה התנגד ללימודי חול בישיבתו כפר הרא"ה. ראו גם שוורץ, **הצינונות הדתיות**, עמ' 88 ו-110. על התנגדותו של הראמ"ל לבני עקיבא ותנועת הנוער, ראו: שם, עמ' 87; בר-אלי, **שחר אורו**, עמ' 196.

44. ראו ידידיה, **ביקורת מבוקרת**, עמ' 322-331.

מנשה לוי⁴⁵ ויהושע רדלר-פלדמן⁴⁶ היו אנשי תורה ומדע, והם ביקשו להקים ישיבה שבה יגדלו תלמידי חכמים "שיחד עם ידיעתם בכל חדרי התורה ירכשו להם גם ידיעות כלליות במידה מרובה; למודי הקודש נלמדים 5 ולמודי החול נלמדים 3 שעות ביום".⁴⁷ באותה שנה הוקמה בתל אביב, על ידי הרב מ"א עמיאל (שהיה מראשי 'המזרחי' באותה עת) ישיבה תיכונית נוספת: ישיבת היישוב החדש, שנשאה אופי ישיבתי-ליטאי יותר. הישיבה התיכונית הבאה שהוקמה על ידי 'המזרחי', כעבור כמעט עשור, היא מדרשיית נע"ם [=נער מזרחי]. לעומתן, הוקמה בשנת תש"ה ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה - על ידי הרב נריה,⁴⁸ ברוחו של הראי"ה - שבה לא נלמדו לימודי חול עד שלהי שנות הארבעים.⁴⁹

ומן העבר להווה. מערכת החינוך היסודי והעל-יסודי הדתי, שהייתה אחד הזרמים בחינוך ביישוב העברי קודם הקמת המדינה ומתקיימת כזרם נפרד עד היום, התבססה בעיקרה על מורשת הראמ"ל, ועל מורי הסמינר ובוגריו.⁵⁰ במקביל, החלו חברי שבט 'איתנים',

45. ר' בנימין מנשה לוי היה רב וחוקר תלמודי. הוא התפרסם כחוקר תקופת הגאונים והוציא לאור רבים מכתביהם: מהדורה מדעית של איגרת רב שרירא גאון; כרכי אוצר הגאונים על הש"ס; וקבצים של תשובות הגאונים. ב"מ לוי היה מקושר לרב קוק. הוא הקים סמינר למורים בפתח תקווה שבו לימד הרצי"ה קוק; בהמשך, התמזג הסמינר עם סמינר 'מזרחי' בירושלים. לדעת א"י שבט, הראי"ה נמנע מלהציע לב"מ לוי ללמד בישיבתו, על אף קשריהם ההדוקים, מכמה סיבות: חילוקי דעות לגבי המינון של חוכמת ישראל שהרב חשבה כטפל למטרות העיקריות של הישיבה, ורב"מ לוי חשבה לעיקר. לדעת שבט, נוכח פרשיות של ליברליות-יתר, היו סיבות לחשוש שהעסקתם של רב"מ לוי ור"מ זיידל תגרום תסיסה נוספת ולא רצויה בקרב מתנגדי הישיבה (שבט, 'החלטתו של הרב קוק').
46. יהושע רדלר-פלדמן (הידוע בכינויו הספרותי 'ר' בנימין) היה דמות ייחודית בתנועה הציונית בכלל ובציונות הדתית בפרט. בין היתר, קרא להקמתה של אוניברסיטה דתית, אך נפטר קודם שזכה לראות בהתגשמות תקוותו - עם הקמת אוניברסיטת בר-אילן.
47. 'ישיבת "אלומה" בירושלים', **הצופה**, 30.8.1937.
48. על הזיקה בין כפר הרא"ה ורבו הרב ישראל, ובין ישיבת בני עקיבא וראשה הרב נריה, לתנועת 'הפעול המזרחי', ועל הקשר העמוק של הרב קוק לארגון 'הפעול המזרחי' ראו הרב וסרמן, **קורא לדגל**, עמ' 269-286.
49. בימים ההם, הפער בין שני הארגונים, 'המזרחי' שהקים את ישיבת נע"ם, ו'הפעול המזרחי', שתנועת הנוער שלו, 'בני עקיבא', ייסדה את ישיבת כפר הרא"ה, היה משמעותי ביותר. לימים התלכדו שניהם בתנועת המפד"ל וכיום מעטים בלבד מודעים לשורשים הנבדלים של שני המוסדות (ראו שוורץ, **הציונות הדתית**, עמ' 57-67; הנ"ל, 'בין אידיאולוגיה לתאולוגיה באיחוד המזרחי והפעול המזרחי', בתוך: הנ"ל (עורך), ציונות **דתית: היסטוריה, רעיון, חברה**, כרך ב, רמת גן 2018, עמ' 103-130.
50. לסקירת התפתחות החינוך הממלכתי-דתי בארץ ישראל ראו י' קיל, 'שבעים שנה לחינוך הדתי-לאומי בישראל', בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), **ספר הציונות הדתית: ב**, ירושלים תשל"ז, עמ' 3-52. לסקירת החמ"ד במפנה המאה ראו נ' גרינבוים, 'החינוך הממלכתי-דתי במעבר לשנות האלף השלישי', בתוך: ש' רו (עורך), **קובץ הציונות הדתית**, חלק ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 292-305. על התפתחות החמ"ד בחמישים השנים הראשונות של המדינה ראו מ' דגן, 'התפתחות החינוך

שלמדו בישיבת כפר הרא"ה וינקו את משנת הראי"ה מהרב נריה, במסעם הארוך לבניין עולם הישיבות הציוניות, מכוח ישיבת 'מרכז הרב'.⁵¹ באותה עת, החלה לצמוח מישיבת כפר הרא"ה מערכת החינוך הישיבתית התיכונית: ישיבות ואולפנות בני עקיבא.⁵² עם התחזקותו של הזרם הישיבתי גבר כוחה של גישת הראי"ה: הוקמה 'הישיבה לצעירים' ליד ישיבת 'מרכז הרב'; בישיבות התיכוניות גדל חלקו של הלימוד התורני על פני לימודי החול, הן בהיקפי השעות, הן במעמדם ובחשיבות המיוחסת להם; ולימים הוקמו גם 'ישיבות תורניות' שאין בהן לימודי חול כלל.⁵³ כעבור שנים נוספות התרחבה ההשפעה הישיבתית גם אל עבר החינוך היסודי: החל מהקמת בית הספר 'נועם' על ידי בוגרי הישיבה שהתגוררו בסמוך לה, בשכונת קריית משה בירושלים. כעבור שנים לא רבות, התרחב המוסד והפך לרשת ארצית של בתי ספר יסודיים. בהמשך, הוקם תלמוד תורה 'מורשה' ורשת תלמודי תורה שכיום הם כבר חלק מן החמ"ד: התתמ"דים.⁵⁴ במקביל, גברה השפעתם של בוגרי החינוך הישיבתי מבית מדרשו של הראי"ה גם בתוך מערכת החמ"ד כולה.⁵⁵

- הממ"ד בחמישים השנה האחרונות, **החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה**, תל אביב 2006. על התפתחות הסמינר, שנקרא לימים 'מכללת ליפשיץ', על שם מייסדו, ועתה הוא חלק מן המכללה האקדמית הרצוג, ראו ד' נידרלנד, 'בין קודש לחול: הבדלה או שילוב? - מ"בית המדרש למורים המזרחי" ל"מכללת ליפשיץ" - חזון ומעשה', **דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות** מד, תשע"ג, עמ' 380-407.
51. דיון בחבורת גרעין גחלת ודרכה מכפר הרא"ה לישיבת 'מרכז הרב' ולהנהגת הציונות הדתית, מנקודת המבט הפוליטית, ראו אצל ג' ארן, 'בין חלוציות ללימוד תורה: הרקע לגאות הדתית-לאומית', בתוך: ד' שורץ (עורך), **ציונות דתית: היסטוריה, רעיון, חברה**, כרך ב, רמת גן, 2018 עמ' 31-72.
52. לסקירה תמציתית ראו ז' גרוס, 'החינוך הממלכתי-דתי: מאפייניו, מטרותיו, ייחודו, ותרומתו לחברה הישראלית הרחבה', בתוך: י' שלג (עורך), **ממשגיח הכשרות לנהג הקטר: הציונות הדתית והחברה הישראלית**, ירושלים תשע"ט, עמ' 312-329.
53. ראו לדוגמה באתר ויקיפדיה, ערך 'ישיבה קטנה לאומית'.
54. מ' דומברובסקי, 'תלמודי התורה הציוניים: ביטוין החינוכי של מגמות ההתבדלות וההסתגרות בציונות הדתית', בתוך: י' ארנון ואחרים (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן תשע"ב, עמ' 241-272. מ' ברלב הצביע על הניגוד בין שיטת תורה עם דרך ארץ של הרש"ר הירש לבין שיטת הראי"ה כמקורות השפעה נבדלים על הישיבות התיכוניות בארץ. ראו: מ' ברלב, 'הישיבה התיכונית ושיטת תורה עם דרך ארץ', בתוך: מ' ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה**, רמת גן תשמ"ו, עמ' 237-253; הנ"ל, 'תורה עם דרך ארץ בישיבה המודרנית: תיאוריה ומעשה בחינוך הישיבתי', בתוך: ש' רוז (עורך), **קובץ הציונות הדתית**, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 162-168.
55. שורץ, 'התמודדות'. דוגמה נאה לכך הציג הרב ד"ר יצחק הרשקוביץ כשהראה את העדפתם של מקורות מכתבי הראי"ה בתוכניות הלימודים בחמ"ד ואת היעדרם של הוגים רבים אחרים של הציונות הדתית מתוכניות אלו. ראו י' הרשקוביץ, 'ההגות הציונית-דתית בתכניות הלימודים של

יש מי שאינם רואים בעין יפה מחלוקת זו ומבקרים את הפיצול בין המוסדות שנגרם בעקבותיה. חלקם מבקרים את ההקצנה הדתית מכיוון בית מדרשו של הרא"ה;⁵⁶ חלקם מבקרים את הליברליות והשפעת החילוניות מן העבר השני; ובתוכם יש מי שסבורים שהפיצול וריבוי המוסדות והמחלוקות מזיקים ללכידות החברה הציונית-דתית ולהצלחתו של החמ"ד – הן מבחינה אידיאולוגית הן מבחינה כלכלית. מסתבר שכולם צודקים במידה זו או אחרת. כאן לא באתי אלא לשרטט את מקורותיה של המחלוקת, כדי להבהיר ששורשיה עמוקים ואינם רק תולדה של גחמות מקומיות – של הורים, של מחנכים או של קהילות שונות.⁵⁷

אפשר לסכם ולומר כי הנטיעות הרכות שנטעו שני אבות החינוך הממ"די בראשית המאה העשרים בארץ⁵⁸ גדלו והתפתחו לעצים ענפים ועבותים, העושים פירות ופירי פירות, להעצמתו של החינוך הממלכתי-דתי, כל אחד על פי דרכו, ועל מחלוקת לשם שמיים כגון זו אפשר לומר שהיא בבחינת 'אלו ואלו דברי אלוקים חיים', ולכן היא עתידה להתקיים, ושני הצדדים יתברכו זה מזה לאורך ימים ושנים.

החינוך הממלכתי-דתי, בתוך: י' שלג (עורך), **ממשגיח הכשרות לנהג הקטר: הציונות הדתית והחברה הישראלית**, ירושלים תשע"ט, עמ' 45-64.

56. ראו ד' שוורץ, **מאחדות לריבוי: סיפורה של התודעה הציונית הדתית**, ירושלים תשע"ח, עמ' 166-209.

57. הרב יובל שרלו טען שהציונות הדתית הקלאסית והציונות הדתית מבית מדרשו של הרב קוק הן שני ענפים נבדלים בתוך הציונות הדתית (הרב י' שרלו, 'האליטות הדתיות-לאומיות החדשות', בתוך: א' בן-רפאל וי' שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 334-354). הרב שרלו מנה רשימה ארוכה של הבדלים הנובעים בעיקרם מיסוד אחד. לדבריו, הציונות הדתית הקלאסית היא 'תנועת מקף' שיש לה שני מוקדים, התורה והעולם (כדוגמת הצירופים: ציונות-דתית, ממלכתי-דתי, תורה ועבודה, תורה עם דרך ארץ); ואילו לציונות הדתית מבית מדרשו של הרא"ה יש מוקד אחד בלבד – הכול קודש. לפי דבריו, עלינו לומר כי שני המסלולים שתוארו במאמר זה בתחום החינוך הם ענף אחד ממערכת גדולה בהרבה. הדברים טעונים הרחבה ועוד חזון למועד.

58. יש לציין כי דמויות משמעותיות נוספות היו שותפות להנחת היסודות של החינוך הדתי-לאומי בארץ ישראל. בהקשר זה יש למנות את: זאב יעבץ (1847-1924), מנהל בית ספר בזיכרון יעקב, ממעצבי החינוך בארץ עוד בימי העלייה הראשונה, ולימים ממנהיגי החינוך של 'המזרחי' (ראו עליו בהרחבה אצל א' ידידיה, **לגדל תרבות עבריה: חייו ומשנתו של זאב יעבץ**, ירושלים תשע"ו); ד"ר יוסף זליגר (1872-1919), מנהלו הראשון של בית הספר 'תחכמוני' (ראו עליו ל' זליגר, **כתבי הרב ז"ר יוסף זליגר**, ירושלים תר"ץ); הרב ד"ר משה אויערבאך (1881-1976), מייסדם ומנהלם של בית הספר 'נצח ישראל' בפתח תקווה ושל בית המדרש למורים שם, ובתי ספר נוספים (ראו מ' אויערבאך, **מהלברשטט עד פתח תקווה: זכרונות הרב משה אויערבאך**, ירושלים תשמ"ז) ואחרים. כבודם של כל אלו במקומם מונח, אולם דומה שהראמ"ל והרא"ה היו אלו שהציגו משנות סדורות, הקימו מוסדות והעמידו תלמידים הרבה, שעיצבו את המשכה של הדרך בסגנון שטבע כל אחד מן ההוגים הללו.